

Толоев М.Ж.

**ОКУУЧУЛАРДЫН АГРЕССИВДҮҮЛҮГҮН АЛДЫН
АЛУУДА АТА-ЭНЕНИН ҮЙ-БҮЛӨДӨ БАЛАГА КЫЛГАН
МАМИЛЕСИ МААНИЛҮҮ ФАКТОР КАТАРЫ**

Толоев М.Ж.

**ОТНОШЕНИЕ РОДИТЕЛЕЙ В СЕМЬЕ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР
В ПРЕДОТВРАЩЕНИИ АГРЕССИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ**

M.J. Toleev

**THE ATTITUDE OF PARENTS IN THE FAMILY IS AN IMPORTANT
FACTOR IN PREVENTING STUDENT'S AGRESSIVENESS**

УДК: 37:378

Макалада азыркы учурдун абдан актуалдуу маселеси болгон ата-эненин өз балдарына жасаган мамилеси каралат жана анын типологиялык өңүтү, башкача айтканда, классификациялоого байланыштуу изилдөөлөр талдоого алынат. Талдоонун негизинде алар 3 топко бөлүнүп, жалпыланат. Демократиялык, гуманистик принциптерди кармаган ата-эненин мамилесине артыкчылык берилет. Коомдун бүтүндөй баалуулуктарын улуу муундардын, биогенетикалык, социалдык-педагогикалык өзгөчөлүктөрүн сактап калууда үй-бүлөдө баланы туура тарбиялоодо ата-эненин, мектептин орду эбегейсиз зор экендиги айтылат. Ата-эненин баласына ашыкча эле коргоочу болушунун себептери жазылат. Коомдун түзүлүшүндө негизги булак катары эсептелген үй-бүлөдө баланы тарбиялап чыгарууда 3 багытты кучагына алган ар кандай иш-аракеттер жана мамилелер жөнүндө сөз болот. Мындай мамилелердин баланын тарбияланышына жана коом үчүн жарамдуу болушуна тийгизген таасири абдан маанилүү. Бала үй-бүлөдөн көргөн мамиле жана мүнөздөр аркылуу жүрүм-турумун калыптандырылышы чагылдырылат.

Негизги сөздөр: окуучулардын агрессивдүүлүгү, үй-бүлөнүн орду, педагогика, балдар, тарбия, мамиле, жүрүм-турум.

В данной статье рассматривается наиболее актуальная проблема современного общества: отношения родителей к своим детям и их типологические аспекты человечности, иными словами, анализируются вопросы исследования, связанные с их классификацией. В основе анализа они подразделяются и обобщаются на три группы. Преимущество отдается тем родителям, которые придерживаются демократических, гуманистических принципов. Подчеркивается трудная роль, отводящаяся школе, роли родителей в семье в воспитании ребенка, умеющего сохранить общественные ценности, биогенетические, социально-педагогические особенности общества. В статье речь пойдет о трех направлениях и различных отношениях при воспитании детей в семье, которое является основным источником в обществе. Такие отношения играют важную роль для воспитания ребенка, который принесет пользу обществу. Поведение ребенка является отражением отношений, которые он наблюдает в своей семье.

Ключевые слова: агрессия учеников, место семьи, педагогика, дети, воспитание, отношение, поведение.

This paper deals with the most urgent problem of modern society: the attitude of parents towards their children and the typology of humanity; in other words, studies related to their classification are analyzed. At the heart of the analysis, they are subdivided and generalized into three groups. The advantage is

given to those parents who adhere to democratic, humanistic principles. It stresses the difficult role assigned to the school, the role of parents in the upbringing of the child, who is able to preserve social values, biogenetic, socio-pedagogical characteristics of society. The paper will focus on three areas and various relationships in the education of children in the family, which is the main source in society. Such relationships play an important role in the upbringing of a child who will benefit society. The child's behavior is a reflection of the relationship that he observes in his family.

Key words: Student aggression, family place, pedagogy, children, upbringing, attitude, behavior.

Ар бир ата-эне билиши зарыл: үй-бүлө бул ыйык, ал коомдук маданияттын булагы, улуттун каада-салты, мурасын улантуунун чөйрөсү, инсандык мүнөздүн, өз ара мамилелердин калыптанышынын, психологиялык адат, жагдайлардын жаралышынын очогу. Үй-бүлөнүн куралышынын кылымдарды карыткан бай тажрыйбалары, ар бир үй-бүлөдөгү жазылбаган мыйзамдарын, ар бир мүчөсүнүн аткара турган милдетин аткаруу, ыйык тутуу, анын бекемделип турушу жаш жеткинчектин келечекте жашоосу үчүн пайдубал болот, гармония жаратат. Коомдун абалы үй-бүлөнүн өздүк саясатынан калыптанат. Коомдун бүтүндөй баалуулуктарын улуу муундардын, биогенетикалык, социалдык-педагогикалык өзгөчөлүктөрүн сактап калууда үй-бүлөдө баланы туура тарбиялоодо ата-эненин, мектептин орду эбегейсиз.

Ата-эненин өз балдарына жасаган мамилесин классификациялоодо окумуштуулардын изилдөөлөрүн негизинен 3 топко бөлүүгө болот. 1) Демократиялык, гуманистик принциптерди кармаган ата-эненин мамилеси; 2) Авторитардуу мамиле басымдуулук кылган ата-эненин тарбиясы; 3) Баласына коргоочу нуктагы, бапестеп мамиле кылган ата-эненин тарбиясы.

Балага чын дилинен жана атан-энелик сезим менен мээрим төккөн сүйүү тартуулаган, анын ийгиликтерин колдогон, жеке инсандык сапаттарын сыйлаган, баланын өзүн-өзү өнүктүрүүсүнө жардам берген, каалоо-тилек жана ой-максаттарына маани берген, жүрүм-турумун анын жоопкерчилик аң-сезимин жогорулата турган формада кылдат көзөмөлдөгөн ата-эненин мамилеси демократиялык мүнөзгө ээ. Мындай мамиле башкаларга караганда баланын жеке инсан катары өнүгүүсү үчүн эң ылайыктуу мамиле деп эсептелет.

Албетте, демократиялуу нукта мамиле жасаган ата-энелер балдарын текшерип, нускалап, сынайт. Бирок ошол эле учурда аларга карата чексиз урмат жана сүйүүсүн билдире алышат. Ата-эненин экөөнүн тең мамилеси бири-бирине шайкеш келет жана балага өзүнө болгон ишенимди тартуулайт. Баладагы жоопкерчилик сезимин жогорулатуу максатында кээ бир жүрүм-турумдардын чектерин түшүндүрүү менен ар иштерди өз алдынча жасоосуна уруксат берилет. Ата-эне балдарына демократиялуу мамиле кылган үй-бүлөнү бири-бирин сыйлаган, жакшы көргөн, урматтаган үй-бүлө деп атаса болот. Мындай үй-бүлөлөр азыркы замандын талаптарына жооп берген түзүлүштөгү үй-бүлөлөрдүн катарына кирет. Ата-эненин мамилесинде сый-урмат жана сүйүү негизги орунду ээлейт.

Мындай үй-бүлөлөрдө деле кээ бир учурда түшүнбөстүктөр жана талаш-тартыштар болот. Бирок, проблемалар ачык түрүндө, чогуу отуруп, кенеш менен чечилгендиктен, конфликттүү, стрестик абал узакка созулбайт. Демократиялык принциптерге негизделген үй-бүлөдө бардыгы бирдей кармана турган белгилүү эрежелер болот. Мындай принциптерди карманган жана ушундай түшүнүктөгү ата-энелер бардык үй-бүлөнүн маселелелердин чечилишинде балдарына өз оюн билдирүүгө, жеке пикирин айтууга мүмкүнчүлүк берет. Алардын ортосундагы мамиле басым жасоого, агрессивдүү коркутуп-үркүтүүлөргө эмес, урмат-сыйга, баарына бир тартипке, эрежеге жана ар ким өз каалоосу менен ынанууга, түшүнүүгө негизделген.

Демократиялуу көз караштагы үй-бүлөлөрдө да баланын жагымсыз кылык-жоругу жазаланат. Бирок, мындай жаза баланы түшүнүүгө алып келүү үчүн, жакшы кылык-адаттарды калыптандырууга багытталып, жоопкерчиликке үйрөтүү максатында берилет. Басым, жаза, ачуу, күч көрсөтпөгөн демократиялуу ата-энелер балдарында туура жана оң эмоционалдык өнүгүүсүнө, көңүлүнүн өсүшүнө таасир тийгизип, жан дүйнөсү гармонияда болгон ар тараптуу инсан катары калыптанышына салым кошо алышат. Демократиялык принциптерди туу туткан ата-эне баланы ырайымсыз жана катуу жазага тартуунун ордуна, аны түшүнүү жана ынандыруу, ишендирүү жолу аркылуу тарбиялайт. Муну түшүнгөн бала ата-эненин ага болгон ой-максатын, үмүтүн алардын мээримин аркылуу сезе алат. Натыйжада, бала ата-эненин сезимине, ойтилегине жана үмүттөрүнө ылайык жүрүм-турум жасай баштайт. Мындай үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрү бири-бирине сый жана урмат менен мамиле кылышат. Ошондуктан, ата-эне бала үчүн жакшы үлгү болуп калат. Ата-эне өз балдарынын жаман кылык-жорук жасабашы үчүн, өздөрү да туура жүрүм-турумда болуп, аларга үлгү көргөзүшөт. Демократиялуу үй-бүлөдө бала белгилүү чектин алкагында эркин боло алат, үй-бүлө балага ишенет жана ага ар тараптан колдоо көрсөтөт.

Демократиялык негизде мамиле кылган ата-энелер балдарынын жүрүм-турумун ынандыруу, түшүнүк берүү аркылуу калыптандырат. Балага проблема тууралуу айтып, өзүн көргөзүшүнө уруксат берет.

Баланын жашоосунда белгиленген эрежелерди ал түшүнө турган формада айтып беришет. Бул эрежелер баланын белгилүү бир тартипке баш ийүүсүн камсыз кылат. Демократиялуу мамиле жасаган ата-энелер балдардын каалоо-тилегин көз жаздымда калтырбайт. Өзгөчө мындай мамилени көрүп чоңойгон бала ата-эненин стресстин ичинде жасаган жагымсыз кыймыл-аракетин көрбөсө дагы, стресс абалында эмне кылууну жана проблемага кабылганда аны кандай жеңүүнү билишет.

Ушундай нукта аткарылган изилдөөлөр боюнча, баланы тарбиялоодо демократиялуу мамиленин жактоочусу болгон ата-эненин авторитардуу ата-энеге караганда балдарын жакшы жүрүм-турумдарга көбүрөөк үйрөтө алгандыгы, алар менен көбүрөөк сүйлөшкөнү, биргелешип көп иш аткарышы жана дайыма бирге убакыт өткөрүшү байкалган. Демократиялуу ата-энелер авторитардуу мамилеге караганда демократиялуу мамиленин баланын позитивдүү активдүүлүгүн жогорулата тургандыгына ишенишет. Тартип методу катары бала менен сүйлөшүү, ага түшүндүрүп, үйрөтүү жолдорун тандап алган ата-энелердин балдары мораль, этикет, адеп эрежелерине көбүрөөк баш ийгендиги байкалган.

Авторитардуу методдорду колдонгон ата-эненин мамилесинин борборунда өкүмдүк турат. Мындай мамиле баланын өзүнө болгон ишенимин жокко чыгарат. Бала ата-энеси белгилеген катуу, ийкемсиз жүрүм-турум эрежелерин кыйшаюусуз сактоого мажбур. Мындай эрежелерге баш ийген бала тил алчаак көрүнгөнү менен ызакор болушат, кээ бир учурда тынчсызданган кабатыр абалга кептелет. Стресс менен катар эле авторитардык эрежелер балада агрессия сезимин пайда кылышы мүмкүн. Бала мындай агрессивдүүлүктү өзүнөн алсызыраак же кичүү балдарга карата колдонот. Авторитардуу мамиле өкүм сүргөн үй-бүлөлөрдө эркек аялга, улуусу кичүүсүнө агрессивдүү мамиле кылгандыктан, үй-бүлөдө тынчтык жана сүйүү сезими жашабайт. Үй-бүлөдөгү мамилелерде коркуу, коптонуу жана ачуулануу, ишенбөөчүлүк өкүм сүрүп калат.

Авторитардуу мамиле кылган үй-бүлөлөрдө баланын сезими жана ой-максаты авторитардуу ата-эненин ырастоосуна көз каранды болуп калат. Бала жеке пикирин жана каалоо-тилегин эркин билдире албайт. Чоңойгон сайын балада өзүнө өзү ишенбөөчүлүк пайда болуп, таасирдүү кишини ыраазы кылууга, ой-пикир жана жүрүм-турумун алар белги-леген багытка өзгөртүүгө үйрөнөт. Ушул себептен улам, авторитардык мамиленин астында чоңойгон бала башкаларга жакшы мамиле кылууну каалабай калат. Бала оюн эркин билдире албайт, өз алдынча чечим кабыл ала албайт жана чечкиндүүлүк деңгээли абдан төмөн болуп калат. Себеби, мындай бала өз каалоосу менен шар, ачык чечим кабыл ала албайт.

Балдарынын ар бир айтылган сөзгө ойлонбостон макул болуусун каалаган авторитардуу ата-энелерде баланын сөзсүз түрдө бир жолго түшүрүлүшү керек деген түшүнүк жашайт. Мындай мамиле кылган ата-энелер деле өз балдарын жакшы көрүшөт. Бирок,

алардын сүйүүсү балдары эрежелерге баш ийген мезгилге чейин созулат. Эгерде бала эрежелерди сактоодон баш тартса, анда бул сүйүү да бүтөт. Сүйүүнүн ордуна жаза келет жана бул жазанын күнөө менен байланышы болбойт. Мындай чөйрөдө тарбияланган бала коркуудан улам ар бир жасаган ишинен тынчсызданып турат. Баланын аткарышы жана баш ийүүсү керек болгон милдеттери болот. Мындай милдеттер катуу тартип менен аткарылгандыктан, бала өзүн тар кийим кийип жүргөндөй ыңгайсыз сезип, кыжалат боло берет.

Окумуштуу Е.Маккобинин [2] пикири боюнча, авторитардуу ата-энелер балдарынын өнүгүүсүнө, адамдык сапаттарына жана каалоо-тилектерине маани бербестен, өз каалоосу боюнча жүрүм-турум жана мамиле жасоону жактырышат. Ата-эне каалагандай жүрүм-турум аткарабаган бала жазага тартылат. Мындай ыкма менен тарбияланган балдар ачуулануу жана кыжырдануу абалдарын ачык билдире алышпайт. Авторитардуу түшүнүккө ээ үй-бүлөлөрдүн баланын жеке инсандык сапаттарын эркин өнүктүрүүсүнө тоскоолдук кылганы байкалат. Мындай абал көбүнчө эркек балдарда агрессиянын күчөшүнө алып келет.

Баланын авторитардуу чөйрөдө тарбияланышы, анын билим алуусуна да терс таасирин тийгизет. Себеби мындай балдар өздөрүнө ишенбегендиктен улам, сабакта жакшы ийгиликтерге жетише албайт, сынактар алардын көп тынчсыздануусун, кабатырлануусун активдештирет.

Ата-энелердин балдарына ашыкча эле коргоочу болуп берип, бапестеген мамилеси алардын индивидуалдашуу аракеттерине тоскоолдук жараткандыгы байкалат. Ата-эне баласына сыртта жүргөндө туш келүүчү ар кандай жагымсыз окуяларды апыртып, чоңойтуп, кооздоп айтып берет. Мындай кылуусунун себеби, баланы үйдө көбүрөөк кармоо максатында көздөшөт. Үй-бүлөнүн мындай аракеттери баланын өз алдынчалыгына жана инсан катары өнүгүшүнө тоскоолдук келтирет. Коргоочу мамиле кылган үй-бүлөдө чоңойгон бала өз алдынча жана демилгелүү боло алышпайт. Ошондуктан өз жөндөмдүүлүктөрүн ачык көрсөтө алышпайт.

Ашыкча коргоочу ата-энелер балдарын айрыкча шыкка көзөмөлдөй берет. Балдары өздөрү аткарууга алы жете турган иштерди да ата-энеси жасайт. Мындай мамиле кылган үй-бүлөнүн балдары өз колу менен жасап көрүү жана баштан өткөрүү жолу аркылуу үйрөнүү жөндөмдүүлүктөрүнө ээ боло албай калат. Майда-чүйдөлөрүнө чейин кирише бергендиктен, бала кандайдыр бир кыйынчылыкка туш болгондо, аны өз алдынча чече албай калат жана өзүнө болгон ишеними жоголот.

Ашыкча коргоочу мамиле кылган үй-бүлөлөрдү “катуу тартиптеги жумшак” үй-бүлө деп атоого болот. Мындай ата-энелер балдарынын бардык каалоо жана керектөөлөрүн орундатат, балдарына абдан жумшак мамиле кылат, аларга көп көңүл бурат. Баласы үчүн бардык нерсени аткарууга даяр жана эч нерседен качпайт. Балдарынын ден соолугуна жана билим алуусуна өзгөчө маани беришет. Алардын өз

алдынча аткарууга мүмкүнчүлүгү болгон майда-чүйдө нерселерине чейин көңүл бурушат. Ал тургай, баланын кийимин жана досторун өзү тандоосуна уруксат бербей, өздөрү тандап берет. Бирок булардын баарын тең кылдаттык менен аткарсан да, баланын каалоо-тилегин жана жөндөмдүүлүктөрүн байкабай калышат. Баладан ашыкча эле көп нерсени үмүт кылышып, балдарынын дайыма эле ийгиликтүү болушун каалайт жана буга басым жасашат. Өзгөчө өмүр бою стресстүү чөйрөлөрдөн алыс чоңойгон ашыкча корголгон балдар стресстүү абалда болуудан улам коркот, тынчсызданат, тартынчаактыгы жана уялчаактыгынан чечим катары мындай абалдан качып кутулууга да даяр турушат.

Ата-эненин ашыкча эле коргоочу болушунун себеби төмөнкүлөр болушу мүмкүн:

- Бала каза болгон бир тууганынын артынан жарыкка келген учурда;
- Баланын кандайдыр бир коркунучтуу оору менен оорушу;
- Жуптардын ортосунда конфликттердин болушу;
- Ата-эненин өз үй-бүлөсүндө жеткиликтүү деңгээлде сүйүү сезимин көрбөй чоңоюшу.

Ата-эненин мамилесинин масштабы алгач 1972-жылы турциялык окумуштуу Б.Кузгун тарабынан иштелип чыккан. Бирок практикалык колдонуулардын натыйжасында алдыңкы масштабдардын бири-бирине көз карандысыз баалоону ишке ашыра албай тургандыгы жана тест кайрадан аткарылганда алдыңкы ченемдерге байланыштуу корреляция коэффициенттеринин жеткиликтүү түрдө аныкталбашынын натыйжасында, анын кайрадан каралып чыгуусу тууралуу чечим кабыл алынган [3].

2017-окуу жылында И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин колледжинде окуган 100 студентке жана башка окуу мекемелеринде баалоонун жарамдуулугун жана ишеничтүүлүгүн текшерүүгө багытталган изилдөө жасалган. Изилдөө үчүн маалыматтарды жыйноодо алгач маалыматтар топтоло турган мекеме, окуу жайлардагы изилдөөгө жардам бере турган окутуучулар менен телефон аркылуу байланышып, макулдашылгандан кийин иштин максаты, маанисин аныктоо каражаттары тууралуу маалыматтар жөнөтүлгөн. Макулдук бергендер менен сүйлөшүп, жолугушуу убактысы жана орду аныкталган. Андан кийинки этапта белгиленген убакытта бул окуу мекемелерине барып, чакан топтордун ичинде баалоо анкеталарынын үстүнөн иш жүргүзүлгөн.

Жалпысынан айтканда, коомдун түзүлүшүндө негизги булак катары эсептелген үй-бүлөдө баланы тарбиялап чыгарууда жогоруда каралган 3 багытты кучагына алган ар кандай иш-аракеттер жана мамилелер иштелип чыккан. Мындай мамилелердин баланын тарбияланышына жана коом үчүн жарамдуу болушуна тийгизген таасири абдан маанилүү. Бала үй-бүлөдөн көргөн мамиле жана мүнөздөр аркылуу жүрүм-турумун калыптандырат жана ошол боюнча жашоосун улантат. Жаш жеткинчек мыкты адам, атуул

болушу үчүн ыңгайлуу гумандуу коомдун чөйрө түзүлүшү зарыл, б.а. тарбиялануучу өзүн курчап турган чөйрөдөгү кишилердин турмуш-тиричилигинен, өз ара мамилелешүүдө укукту, бекем сактаган нраваны, социалдык адилеттүүлүктү, калыстыкты сезип-туюп турса, иш жүзүндө адептүү, ыймандуу, жоро-жолдошторуна толеранттуу мамиле жасай билген атуул тарбияланат [1].

Бала ата-энеден өтө турган тукум куучулук өзгөчөлүктөр менен төрөлөт. Коомдо жашоосу үчүн зарыл болгон жүрүм-турумдарды үй-бүлөдөн үйрөнөт. Белгилүү япон окумуштуусунун эмгегинде баланын мүнөзүнүн алгачкы 3 жылда калыптана тургандыгын айтат (4). Бала тукум куучулук өзгөчөлүктөр жана алгачкы жылдардын ичинде тегерегиндегилер жана чөйрө менен болгон байланыштардан улам үйрөнгөн жүрүм-турумдар аркылуу мүнөзүн калыптандырат. Бул мезгилдин ичинде баланын кылык-жоругу кээде туура эмес деп эсептелип, андай кылуусуна тоскоолдук көрсөтүлсө, кээ бир учурда туура деп кабыл алынып, колдоо көрсөтүлөт. Бала ушундайча өз жүрүм-турумун жана кыймыл-аракеттерин аныктай алат. Көптөгөн изилдөөчүлөр баланын төрөлгөндөн кийинки алгачкы жылдарынын анын мүнөзүнүн калыптанышында абдан маанилүү болгондугун, бул мезгилде керектөөлөрү жана муктаждыктары канааттандырылбаган балдардын туура эмес кылык-жоруктарды көрсөтө тургандыгын белгилейт.

Алгачкы жылдарда ата-эненин балага кылган мамилесинин таасири анын өмүрүнүн акырына чейин уланат. Адамдын жашоосунда үй-бүлөнүн тийгизген таасири анын жарык дүйнөгө келиши менен башталат, ошентип инсандык сапаттар бала кезден түптөлө баштайт. Бул мезгилде өзүнө ишеничтүү, ишеничсиз, көз карандысыз, эрктүү, инициативалуу же болбосо демилгесиз, колунан эч нерсе келбеген бала болуп

чоңоюшу ата-эненин берген тарбиясына көз каранды болот. Инсандык сапаттардын калыптанышында өтө таасирдүү жана маанилүү факторлордун бири катары үй-бүлө эсептелерин бардык психологдор бир пикирден билдиришет.

Бала кездин алгачкы жылдарында эненин балага карата оор басырыктуу жана чечкиндүү, туура мамиле кылуусу балада ишеним сезиминин калыптанышына түрткү берет. Бала төрөлгөндөн баштап, алгачкы бир жылдын ичинде эненин ага болгон мамилеси абдан маанилүү болсо, экинчи жылдан баштап атанын мамилесинин зарылдыгы өзгөчөлүгү байкалат жана бала алар чоңойгонго чейин маанисин жоготпойт.

Ата-энелер алгачкы жылдарда балдары менен туура мамиле түзүүгө, аларга жакшы жүрүм-турумдарды көргөзүүгө аракет кылышы керек жана кийинки жылдарда да мындай мамилелер улантылышы зарыл. Себеби, бала ата-энесин, улуу агасын же эжесин өзү үчүн (модель) үлгү катары кабыл алат жана аларды тууроо жолу аркылуу жашоого үйрөнөт. Ата-энелер өздөрү канчалык туура жүрүм-турумга ээ болушса да, кээ бир учурда бала туура эмес кылык-жоруктарды көрсөтүшү мүмкүн. Кандай шартта болбосун ата-эненин мамилеси жүрүм-турумунун туура, үлгүлүү болушу абдан маанилүү.

Адабияттар:

1. Байгазиев С.О. Азыркы өспүрүмдөрдү тарбиялоонун өзгөчөлүктөрү. - Бишкек, 2007.
2. Креч Д., Кратчфилд Р., Ливсон И. Нравственность, агрессия, справедливость // Элементы психологии. - М., 1992.
3. Масагутов Р.М. Детская подростковая агрессия. - Уфа: УГНТУ, 2002.
4. Масару Ибука. После трех уже поздно: Пер. с англ. - М.: РУССЛИТ, 1991.

Рецензент: к.пед.н., доцент Жакышова Б.Ш.